

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

DOI:10.59610/bbu1.2024.1.6

Quliyev Eldar Əli oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
aparıcı mütəxəssis,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
E-mail: eldar.quliyev@atm.gov.az
© Quliyev E.Ə., 2024

UOT - 338.43

AZƏRBAYCANDA MAL ƏTİ İSTEHSALININ ARTIRILMASI ÜÇÜN İXTİSASLAŞMIŞ TƏSƏRRÜFATLARIN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda mal əti istehsalının mövcud vəziyyəti, mal əti ilə özünütəminatmə səviyyəsi təhlil edilmiş, yaxın 10 ildə mal əti ilə özünütəminatmə səviyyəsini artırmaq üçün tələb olunan mal ətinin həcmi, heyvanların baş sayı və fermaların regionlar üzrə sayı proqnozlaşdırılmışdır. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında innovativ heyvandarlığın inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi yeni tədqiqat işlərinin aparılmasını şərtləndirir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində təhlil, müqayisə, müşahidə və statistik təhlil kimi iqtisadi üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - məqalədə aparılan təhlillər nəticəsində verilən təklif və tövsiyələr yeni təsərrüfatların formalaşmasında və mal əti istehsalını innovasiya texnologiyaları əsasında inkişafını təmin etməkdə və planlaşdırmaqda, kənd təsərrüfatında müasir heyvandarlığın inkişaf layihələrinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri - məqalədə göstərilən proseslər kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin və investisiya cəlbediciliyinin artmasına kömək edə bilər. Bu sahədə tədqiqatların aktuallığının səbəbi budur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - kənd təsərrüfatında heyvandarlığın inkişafının milli iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahələrindən biri olması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilmə səviyyəsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin müdafiə edilməsi müasir heyvandarlığın ətraf mühitə zərər vermədən inkişaf tempindən asılı olduğuna görə, bu heyvandarlığın yeganə səmərəli inkişafının təmin edilməsidir. Tədqiqat zamanı heyvandarlığın inkişafına mane olan amillər və inkişaf prosesinin əsas xüsusiyyətləri və elementləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, mal əti istehsalı, ərzaq təhlükəsizliyi, inkişaf, intensiv heyvandarlıq, səmərəlilik.

G İ R İ Ş

Azərbaycan dünyada ən çox təzə ət məhsulu istehlakında öndə gedən ölkələrdən biridir. Təzə ət məhsulundan milli mətbəxdə çox çeşidli xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunması bu məhsula olan tələbatı daim yüksək səviyyədə saxlamaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə Azərbaycandan fərqli olaraq, mal əti əsasən kökəltmə təsərrüfatlarında və ixtisaslaşmış fermer təsərrüfatlarında cavan heyvanları yetişdirməklə istehsal olunur. Qeyd edək ki, ətlik maldarlıq, heyvandarlığın əsas sahələrindən biri olmaqla maldarlığın cəmi 50-55%-i təşkil edir. Çünki bala alımında erkək heyvanların sayı bioloji normaya görə 55%-ə qədər olur. Eyni zamanda, sürü dövriyyəsinin təmirində, damazlıq üçün yararsız olan dişü düyələr də kəsimə verilir.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.
AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.
АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Bundan başqa hamilə olmayan düyələr, xəstəlik səbəbindən hamilə qala bilməyən hər yaşda olan inəklər, yelin xəstəliyinə görə süd verməsi azalmış inəklər, axtalanan və iş heyvanı kimi istifadə edilən hər yaşda olan öküzlər də kökəlmə materialı kimi istifadə edilir.

Mal əti istehsalı həm qlobal səviyyədə, həm də ölkə səviyyəsində ümumilikdə dünya iqtisadiyyatı üçün mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Mal əti zülal, dəmir, sink və digər qida maddələri ilə zəngin olmaqla insanların sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin bərpa olunmasında mühüm qida mənbəyidir. Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da yüksək kalorili ətdən (qoyun əti) fərqli olaraq, mal əti bir çox insanın pəhrizinə daxil edilir və pəhrizdə əsas protein mənbəyini təmin edir.

İqtisadçı alim, professor İ. İbrahimov öz tədqiqatlarında göstərir ki, heyvandarlıq emal müəssisələri üçün, xüsusən yeyinti, yüngül, əczaçılıq sənayesi üçün xammal bazasıdır. Heyvandarlıq məhsullarından yüzlərlə çeşiddə istehlak məhsulları alınır və xalq təsərrüfatının bir çox sahələrində istifadə olunur (3, s. 518). Mal əti, digər heyvan ətlərindən fərqli olaraq, daha çox idxala tələb olunan məhsuldur və ixrac olunmaqla gəlir gətirməkdə mühüm komponent hesab edilə bilər. İri buynuzlu heyvanların ətindən başqa onların dərisi də yüngül sənayedə mühüm xammal mənbəyidir. Ümumilikdə maldarlığın inkişafı ət və süd emalı sahələrini, nəqliyyat sahəsini və ticarəti stimullaşdırmaqla yeni iş yerlərinin açılmasını təmin edir və kənd yerlərində iqtisadi fəallığı artırır. Bundan başqa, mal əti istehsalının artırılması ət emalını dərinləşdirməklə, qablaşdırılmış ət məhsulları, ət konservləri, emal olunmuş qidalar və xüsusi qidalar da daxil olmaqla bir sıra məhsulların istehsalının təşkili və inkişafı əlavə dəyər yaratmağa və çoxçeşidli məhsulların bazarını genişləndirməyə imkan verir.

Azərbaycanda mal əti istehsalının mövcud vəziyyətinin təhlili

Ölkədə 2022-ci ildə bazar qiymətləri ilə 2160.5 mln manatlıq mal əti istehsal edilmişdir. Azərbaycanın bütün rayonlarında kənd təsərrüfatı fəaliyyəti olduğundan əkin və otlaq sahələrinə uyğun olaraq heyvandarlıq da formalaşmışdır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2022-ci ildə iri buynuzlu mal-qaranın baş sayına görə 13.6%-i Mərkəzi Aran, 13.4%-i Mil-Muğan, 12.5%-i Lənkəran-Astara, 11.5%-i Qarabağ, 8.7%-i Şəki-Zaqatala, 7.5%-i Qazax-Tovuz, 7.2%-i Quba-Xaçmaz, 6.7%-i Şirvan-Salyan, 4.9%-i Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarının payına düşmüşdür. İşğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatı işləri bərpa olunduqca Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında mal-qaranın baş sayının iki dəfəyə qədər artacağı proqnozlaşdırılır. Bu da ərazidə heyvandarlığın inkişafı üçün münbit şəraitin olduğu ilə əlaqədardır.

Ölkədə mal əti sektoru kənd təsərrüfatının yaratdığı dəyərin təxminən 21%-i və bütün heyvandarlıq sektorunun, demək olar ki, 40%-i təşkil etməklə milli aqrar-ərzaq sisteminin mühüm sektorunu təşkil edir. Bununla belə, bir neçə ildir ki, heyvandarlıq sektoru tədricən ixtisarla üzləşir. Heyvandarlığın azalmasında başlıca səbəb yemlə təchizatın çətinləşməsi, örüş sahələrinin əkin altına verilməsi və iqtisadi rayonlarda ixtisaslaşmış fermaların inkişaf etməməsidir.

Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 fevral 2006-cı il 46№ li qərarında mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, onun məhsuldarlığının artırılması məqsədilə baytarlıq xidmətinin və süni mayalanma işlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif tədbirlər görülməsi nəzərə alınmışdır (1). Qeyd edək ki, ölkədə ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarında saxlanan iri buynuzlu mal-qaranın 90-a qədəri qarışıq cinslər olduğundan onların çəki artımı cins heyvanlarla müqayisədə aşağıdır. İki yaşda yerli qarışıq cinslərin bir başdan ət çıxımı 180-200 kq olduğu halda cins heyvanlarda bu 350-400 kq təşkil edir. Məhz bu baxımdan

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

ölkə əhalisinin heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün cins heyvanların yetişdirilməsinin daha səmərəli olduğundan qəbul edilən qərarın müasir heyvandarlığın inkişafında əhəmiyyəti yüksəkdir. Süni mayalanmanı stimullaşdırmaq məqsədilə süni mayalanmadan alınan hər baş balaya görə 100 manat subsidiya müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, 2022-ci ildə 35029 təsərrüfat 64359 buzov üçün subsidiya almışdır ki, bu da cəmi ana heyvanların 5%-i təşkil edir.

Ətlik heyvandarlığın inkişafı üçün aqrar sığorta fondu tərəfindən iki sığorta zərfi təqdim edilir. Ətlik mal-qarada heyvanlar doğuşun 11-ci günündən başlayaraq 5 yaşınadək olan dövrdə sığortalanır. Bu sahədə də heyvanların sığortasında hesablanmış sığorta haqqının 50%-i dövlət ödəyir. Yəni heyvanın dəyərindən asılı olaraq sığorta haqqı 100 manat edirsə, 50 manatını dövlət, 50 manatını isə təsərrüfat ödəyir. Nazirlər Kabinetinin təsdiq etdiyi qaydalara uyğun olaraq, sığortalanan heyvanlar peyvənd olunmalı, nömrələnməklə birkalanmalı, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemində (EKTİS) qeydiyyatdan keçməli, müasir tələblərə cavab verən qapalı fermada saxlanılmalı və heyvanlara qarşı baytarlıq tədbirləri və onların zootexniki normalara uyğun olaraq yemlənməsi təmin edilməlidir. Aqrar sığorta çərçivəsində heyvanların sığortalanması üçün iki sığorta zərfi təqdim edilir. Hər bir zərf üzrə iki fərqli azadolma məbləği seçə bilirlər – 10% və 20% (6).

Ətlik maldarlığın iqtisadi səmərəliliyi dedikdə, əhalinin səmərəli tələbatını sahənin yüksək keyfiyyətli məhsulları ilə maksimum ödəmək üçün mal-qaranın potensialından rəşional istifadə nəzərə alınmaqla nəticə və xərclərin optimal nisbəti ilə ifadə olunan genişləndirilmiş təkrar istehsal kateqoriyası başa düşülməlidir [4, s. 39].

İstənilən istehsalın səmərəliliyi əsasən onun intensivliyinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Mal-qaranın yetişdirilməsi və kökəldilməsinin iqtisadi səmərəliliyi göstəricilər sistemi ilə səciyyələndirilir ki, bunlardan başlıcası orta çəki artımı, 1 sentner məhsula düşən əmək məsrəfləri (əmək intensivliyi), 1 sentner məhsulun maya dəyəri, mənfəət, gəlirlilik səviyyəsi və s. göstərmək olar. Cədvəl 1-də kənd təsərrüfatı müəssisələrində və fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında mal-qaranın yetişdirilməsinin və kökəldilməsinin intensivliyini və səmərəliliyini xarakterizə edən göstəriciləri nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1.

**İri buynuzlu mal-qaranın yetişdirilməsi və kökəltməsinin
iqtisadi səmərəliliyinin dinamikası**

Göstəricilərin adı	2018	2019	2020	2021	2022
Kənd təsərrüfatı müəssisələrində, çəki artımı					
Bir sentnerinə əmək məsarifi, adam-saat	231,5	213,7	198.3	185.8	226.5
Bir sentnerin maya dəyəri, manat	347.5	353.5	348.2	422.4	438.1
Bir sentnerin satış qiyməti, manat	402.8	438.6	499.4	475.9	545.0
Mal əti satışının rentabelliği, %	70.3	22.0	15.5	22.6	27.5

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında, çəki artımı					
Bir sentnerin maya dəyəri, manat	211.0	270.2	262.4	280.7	300.8
Bir sentnerin satış qiyməti, manat	409.2	429.8	496.5	532.2	553.6
Mal əti satışının rentabelliği, %	61.1	57.9	68.2	55.0	56.4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.
 AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.
 АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrindən fərqli olaraq, fərdi sahibkar təsərrüfatlarında rentabellik səviyyəsi 2019-2022-ci illərdə bir neçə dəfə yüksək olub. Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarından fərqli olaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrində əmək haqqı xərclərinin hesablanması rentabellik səviyyəsi arasındakı fərqi yaranmasının əsas səbəbidir. Kəsim üçün satılmış iri buynuzlu mal-qaranın orta çəkisinin 2018-2022-ci illər üzrə dinamikası cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

**Kəsim üçün satılmış iri buynuzlu mal-qaranın orta çəkisi,
 təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, kq**

	2018	2019	2020	2021	2022
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları					
İribuynuzlu mal-qara					
diri çəki	254	262	274	281	276
kəsilmiş çəki	144	148	155	159	156
Kənd təsərrüfatı müəssisələri					
İribuynuzlu mal-qara					
diri çəki	415	377	390	397	372
kəsilmiş çəki	238	216	223	228	213
Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları					
İribuynuzlu mal-qara					
diri çəki	252	260	273	279	274
kəsilmiş çəki	143	147	154	158	155

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, fərdi sahibkar təsərrüfatlarında kəsim üçün verilmiş heyvanların orta çəkisi kənd təsərrüfatı müəssisələrindən 24%-dən 40%-ə qədər aşağıdır. Yaranmış fərq fərdi sahibkar təsərrüfatlarında heyvanların erkən yaşda 15-16 aylığında verilməsidir. Ölkədə kəsim üçün verilən heyvanların 90%-i ailə-kəndli təsərrüfatlarında yetişdirilir və bu təsərrüfatlarda heyvanları kəsimə 15-16 aylığında verirlər. Nəticədə hər baş üzrə itki orta hesabla 70 kq təşkil edir. Heyvanların kəsimə verilməsində yaş norması isə qoyunlarda 1 yaşdan, iri buynuzlu mallarda isə 2 yaşdan sonra müəyyən edilmişdir. Heyvanların erkən kəsimə verilməsi daxili bala alma hesabına sürü dövriyyəsinə bərpa etməyə imkan vermir və kənddən diri heyvanların idxalına ehtiyac yaranır. Azərbaycanda iri buynuzlu mal-qaranın sürü dövriyyəsi cədvəl 3-də verilmişdir.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.
AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.
АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Cədvəl 3.

İribuynuzlu mal-qaranın sürü dövriyyəsi, min baş

İllər	İlin əvvəlinə mövcuddur	Bala alınıb	Satın alınıb, digər yerlərdən daxil olub	Tələf olub	Kəsim Üçün satılıb	Satılıb, digər yerlərə xaric olub	İlin axırına mövcuddur
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları							
2018	2673.0	836.8	293.7	32.2	937.8	174.7	2658.8
2019	2658.8	837.6	275.9	32.3	922.3	171.1	2646.6
2020	2646.6	872.9	257.3	32.2	911.4	182.5	2650.7
2021	2650.7	876.9	244.5	32.5	897.9	192.9	2648.8
2022	2648.8	873.5	243.5	34.0	920.1	193.6	2618.1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

Statistik məlumatlardan göründüyü kimi, alınan bala və ölkəyə gətirilən iri buynuzlu heyvanların hər il orta hesabla 80-82%-i kəsimə verilir. Süni mayalanma işləri zəif aparıldığından və cins malların baş sayı ümumi sayın 5-10%-i qədər olduğundan ölkədə bala alımı səviyyəsi aşağıdır. Məsələn, iri buynuzlu ana inəklərdən bala alımı 2022-ci ildə 67.8% təşkil etmişdir. Süni mayalanmış heyvanlardan bala alımı isə 2021-ci ildə 64.1%, 2023-cü ildə 58.9 təşkil edib. Hər iki halda əldə edilən göstəricilər aşağı göstəricidir. Lakin Rusiya Federasiyası və Belarusiyada bu göstərici 85% təşkil edir. Azərbaycanda əhalinin ətə və ət məhsullarına olan tələbatı əsasən mal əti və quş əti hesabına ödənilir.

Maldarlığın inkişafı yem məhsullarına olan tələbatı artırır və bu da qiymətlərin artmasına şərait yaradır. Mal-qaranın yetişdirməsi ilə məşğul olan təsərrüfatlar pul itirməkdən çəkindikləri üçün bu sahəyə marağın azaldığını göstərir, çünki xərclər satış qiymətlərindən daha sürətlə artır. Nəqliyyat xərclərinin kəskin artması ətlik mal-qara və ya mal ətinin tez-tez avtomobillə uzun məsafələrə daşınması da xərclərin artmasının vacib səbəbləridir. Cins ətlik mal-qaralar otlaqlarda kökəldildikdə və satışa hazırlanıqda onlara çoxlu miqdarda taxıl konsentrasi olan qüvvəli yem verilməlidir. İri mal-qara üçün yem norması təxminən 8 kiloqramdır. Gündəlik 1000 qram artım üçün 8 kiloqram yem norması tələb olunur. Azərbaycanda 2018-2022-ci illərdə ətin növlər üzrə istehsal dinamikası cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4.

Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə ətin növlər üzrə istehsalı, kəsilmiş çəkiddə

İllər	Ət cəmi	o cümlədən				
		mal əti	qoyun və keçi əti	donuz əti	quş əti	sair növ ət
Növlər üzrə ət istehsalının cəmi, min ton						
2018	326.0	135.6	80.8	0.5	109.1	-
2019	335.7	137.9	85.3	0.5	112.0	-
2020	346.0	143.1	87.0	0.5	115.4	-
2021	357.6	145.0	87.7	0.5	124.4	-
2022	368.2	148.6	89.0	0.5	130.1	-

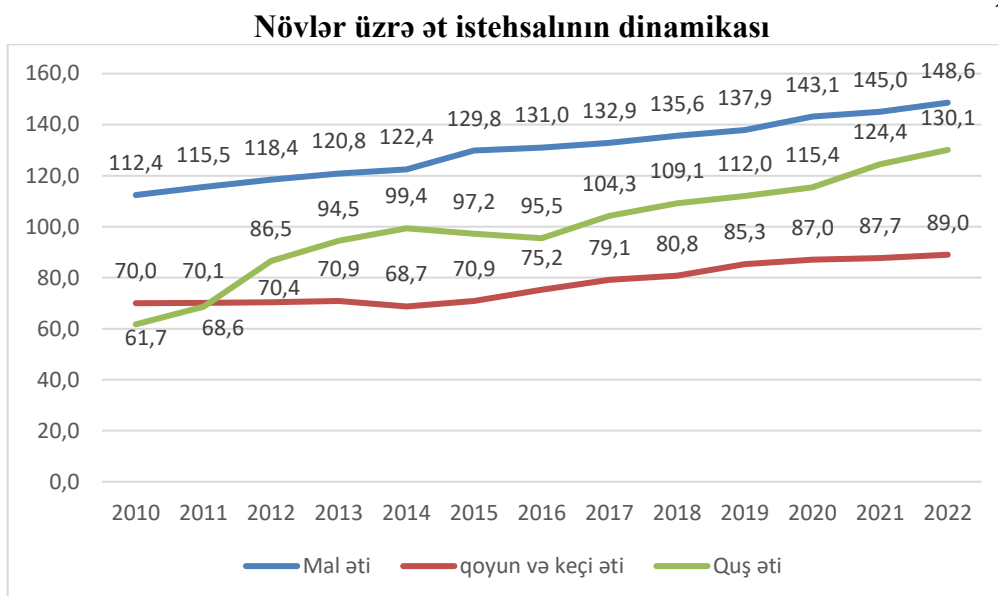
AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.
AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.
АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Növlər üzrə ət istehsalının cəmi istehsalda xüsusi çəkisi %						
2018	100	41.6	24.8	0.2	33.5	-
2019	100	41.1	25.4	0.1	33.4	-
2020	100	41.4	25.1	0.1	33.4	-
2021	100	40.5	24.5	0.1	34.8	-
2022	100	40.4	24.2	0.1	35.3	-

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

- 2018 – 2022-ci illərdə mal əti istehsalı 42.2 min ton, qoyun və keçi əti istehsalı 8.2 min ton artmasına baxmayaraq cəmi istehsalda xüsusi çəkisi müvafiq qaydada mal əti istehsal 1.2% bəndi, qoyun və keçi əti 0.6% bəndi aşağı düşmüşdür (Cədvəl 4).
- Müqayisə olunan dövrdə quş əti istehsalı 21 min ton və ya 1.8% bəndi artmışdır.

Qrafik 1.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

- 2010-2022-ci illərdə növlər üzrə ət istehsalı artma trendinə malikdir (Qrafik 1). Mal əti və ət məhsullarının 2018-2022-ci illər üzrə ehtiyatlarının formalaşması və istifadə istiqamətləri cədvəl 5-də verilmişdir.

Cədvəl 5.

Mal əti və ət məhsullarının ehtiyatları və istifadələri, ton					
	2018	2019	2020	2021	2022
Ehtiyatlar					
İlin əvvəlinə qalıq	4,875	5,145	5,180	5,291	3,609
İstehsal	135,620	137,929	143,082	145,041	148,568
İdxal	23,833	22,362	20,715	12,833	11,333
Ehtiyatların cəmi	164,328	165,436	168,977	163,165	163,510
İstifadələr					
Əhalinin şəxsi istehlak fondu	158,377	159,384	162,857	158,999	159,303

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Ondan: qida məhsullarının istehsalı üçün	17,301	19,928	26,101	24,545	27,757
İxrac	85	141	61	47	76
İtkilər	721	731	768	510	511
İlin sonuna qalığı	5,145	5,180	5,291	3,609	3,620
İstifadələrin cəmi	164,328	165,436	168,977	163,165	163,510
İl ərzində cəmi istifadə,	159,183	160,256	163,686	159,556	159,890
Əhalinin şəxsi istehlakın cəmi istifadədə xüsusi çəkisi %	99.5	99.5	99.5	99.7	99.6
İdxalın cəmi ehtiyatlarda xüsusi çəkisi %	14.5	13.5	12.3	7.9	6.9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

– 2018-2022-ci illərdə əhalinin mal əti üzrə şəxsi istehlakı 0.1% bəndi artmışdır.
– 2018-2022-ci illər üzrə mal ətinin cəmi ehtiyatlarında idxalın xüsusi 7.6 % bəndi azalmışdır, belə ki, müqayisə olunan illər üzrə mal ətinin idxalı 23.8 min tondan 11.3 min tona qədər azalmışdır (*Cədvəl 5*).

Azərbaycanda ətin növlər üzrə adambaşına illik istehlakının dinamikası cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 6.

Adambaşına ətin növlər üzrə illik istehlakının dinamikası, kiloqramla

	2018	2019	2020	2021	2022
Adambaşına ətin növlər üzrə illik istehlakı, kiloqramla					
Bütün növ ət və ət məhsulları	39.8	40.8	40.8	41.2	42.1
mal əti və ət məhsulları	16.1	16.1	16,3	15.9	15.8
qoyun və keçi əti və ət məhsulları	8.3	8.7	8,9	9.0	9.0
donuz əti və ət məhsulları	0.9	0.9	1,0	1.0	1.1
quş əti və ət məhsulları	14.5	15.0	14,6	15.4	16.2
Süd və süd məhsulları	240.2	246.3	257,6	253.3	259.3
Yumurta, ədəd	153	165	175	170	179.0
Balıq və balıq məhsulları	7.4	7.6	7,3	7.4	7.6
Adambaşına ətin növlər üzrə istehlakının cəmi istehlakda xüsusi çəkisi %					
Bütün növ ət və ət məhsulları	100	100	100	100	100
mal əti və ət məhsulları	40.5	39.5	40.0	38.6	37.5
qoyun və keçi əti və ət məhsulları	20.9	21.3	21.8	21.8	21.4
donuz əti və ət məhsulları	2.3	2.2	2.4	2.4	2.6
quş əti və ət məhsulları	36.4	36.8	35.8	37.4	38.5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

2018-2022-ci illər üzrə adam başına mal ətinin cəmi istehlakda xüsusi çəkisi 3.0% bəndi azalaraq 16.1 kiloqramdan 15.8 kiloqrama düşmüşdür (*Cədvəl 6*).

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Cədvəl 7.

Heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faiz

	2018	2019	2020	2021	2022
Bütün növ ət və ət məhsulları	82.7	82.5	84,5	86.4	86.0
mal əti və ət məhsulları	85.1	86.1	87,4	91.9	93.0
qoyun və keçi əti və ət məhsulları	98.1	97.6	97,3	98.2	97.0
dənuz əti və ət məhsulları	5.5	5.3	4,7	4.8	4.6
quş əti və ət məhsulları	75.9	74.6	79,0	79.6	78.5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

– ölkə üzrə 2022-ci ildə mal əti istehsalı 148,568 ton, mal əti ilə özünütəminatmə səviyyəsi isə 93% təşkil etmişdir;

– 2018-2022-ci illərdə müxtəlif növ ət və ət məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi 3.3% bəndi yüksəlmişdir;

– müqayisə olunan dövr üzrə mal əti və ət məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi isə 7.9% bəndi yüksəlmişdir (*Cədvəl 7*).

Cədvəl 8.

Cins kökəltmə heyvanların düzgün yemləməsi zamanı əldə edilən çəki

Cinslər	Doğuş Zamanı çəkisi, kq	Gündəlik çəki artımı, qr	Diri çəkisi, kq			Kəsimə verildikdə, kq
			8-10 ayında	14-16 ayında	18-19 ayında	
Simmental	35-42	1000-1200	300-320	460-480	600-620	600-620
Aberdin anqus	27-35	1100-1500	300-320	420-450	550-580	550-580
Şarole	35-42	1000-1200	320-350	500-530	620-650	620-650

Mənbə: Kənd təsərrüfatı Nazirliyi

– hesablamalara görə, 1 baş cavan və kökəlmə mal-qara üçün 0,5 hektar yem sahəsi tələb olunur. Nəticədə, 200 başlıq ferma saxlamaq üçün 100 hektar əkin sahəsi tələb olunur (5);

– cins heyvanları yaxşı kökəltildikdə onların ət çıxımı 65-70% arasında olur.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.
 AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.
 АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Cədvəl 9.

Mal ətinə olan tələbatın 2024-2034-cü illər üzrə proqnozlaşdırılması

Göstəricilər	Faktiki	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032	2033	2034
Əhalinin sayı, min nəfər	10127	10463	10510	10553	10595	10635	10674	10711	10748	10783	10818	10850
Tələb olunan mal əti, ton	163510	166957	170477	174072	177741	181489	185315	189222	193212	197285	201445	205692
Mal əti ilə təminat 100 faiz olduqda tələb olunan ət, ton		11687	11933	12185	12442	12704	12972	13246	13525	13810	14101	14398
Cəmi mal əti tələb olunur, ton		178644	182411	186257	190183	194193	198287	202468	206736	211095	215546	220090
Cins maldan 1,5 yaşda ət çıxımı 300 kq olmaqla tələb olunan baş sayı,		38957	39778	40617	41473	42347	43240	44152	45083	46033	47004	47995
Sürü bərpası 3-yə vurulur		116870	119334	121850	124419	127042	129721	132456	135248	138100	141011	143984
Tələb olunan əkin sahəsi, ha (1 başa görə 0.5 ha)		38957	39778	40617	41473	42347	43240	44152	45083	46033	47004	47995
Heyvan saxlamaq üçün tələb olunan tövlə sahəsi (1 baş üçün 3.0 kv.m)		116870	119334	121850	124419	127042	129721	132456	135248	138100	141011	143984

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən hesablanaraq tərtib edilmişdir.

*Əhali sayının proqnozlaşdırılması BMT-n statistik məlumat bazasından götürülmüşdür (11).

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

– 2024-2027-ci illərdə tələb olunan əti istehsal etmək üçün hər il orta hesabla 89000 baş heyvan tələb olunur. Bu heyvanların saxlanması üçün ilkin olaraq 390 (200 baş nəzərə alınmaqla) intensiv ferma tələb olunur. Kökəltmə heyvanlarını saxlamaq üçün isə ilkin olaraq 40 min hektar əkin sahəsi tələb olunur.

– kökəltməyə verilən heyvanlar ilk 6 ayını ana fermada olur.

– bazar qiymətlərinə uyğun olaraq kökəltmə fermalarının tikintisi üçün tələb olunan investisiya dəyişə bilər, bu, güncü qiymətləndirmə ilə müasir fermaların tikintisinin hər kvadratmetrinə 110 manat vəsait tələb olunduğunu nəzərə alaraq 200 başlıq kökəltmə fermasının tikintisinə tələb olunan investisiyanın 65-70 min manat civarında olduğunu göstərmək olar.

Cədvəl 10.

İqtisadi rayonlar üzrə əkin sahələrinin ümumi əkin sahəsindəki xüsusi çəkisinə görə tələb olunan kökəltmə fermalarının iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü

	2024-2027		
Azərbaycan Respublikası	1623958	0	390
Qarabağ iqtisadi rayonu	235919	15%	57
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	213902	13%	51
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	203141	13%	51
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	176133	11%	42
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	155520	10%	39
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	118048	7%	27
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	116922	7%	27
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	114595	7%	27
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	97721	6%	23
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	76720	5%	19
Naxçıvan Muxtar Respublikası	64259	4%	15
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	43944	3%	11
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	6101	0%	1
Bakı şəhəri	1033	0%	0

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən hesablanaraq tərtib edilmişdir.

– 2024-2027-ci ildə əhali artımı nəzərə almaqla hər il tələb olunan mal əti orta hesabla 184500 ton təşkil edir;

– 2024-2027-ci ildə mövcud istehsaldan əlavə tələb olunan orta illik əlavə mal əti istehsalı 26500 ton təşkil edir;

– ilkin tələb olunan fermaların 41%-i (159 ədəd) əkin sahələrinin ümumi əkin sahəsindəki, xüsusi çəkisinə uyğun olaraq yerləşdirilməsi Qarabağ, Mil-Muğan və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarının payına düşür (*Cədvəl 10*).

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Mal əti istehsal edən əsas xarici ölkələr

Azərbaycan 2021-ci ildə adambaşına ət istehsalına görə MDB məkanında 9-cu yerdə qərarlaşmışdır. MDB-də adambaşına 2021-ci ildə 134 kq olmaqla ən çox ət istehsal edən ölkə Belarus Respublikasıdır. Dünyanın müxtəlif bölgələrində əsas mal əti istehsal edən ölkələr Braziliya, ABŞ, Argentina, Avstraliya, Meksika, Rusiya, Türkiyə, Çin və Kanadadır. Mal əti ixracında Braziliya dünya lideri olmaqla Avropa ölkələrinə, Çinə və digər ölkələrə mal əti ixrac edir. ABŞ mal əti istehsalında lider olmaqla ən çox ət məhsulları istehsal etməklə dünya ticarətində aktiv iştirak edir. Çin mal əti istehsalında yüksək reytingə malik olsa da, daxili tələbatı ödəmək üçün əlavə olaraq mal əti idxal edən ölkə kimi formalaşmışdır. Argentina mal-darlığın və mal əti istehsalının inkişafı üçün geniş otlaq sahələrinə malik olmaqla tanınır. Eyni zamanda, bu, otlaq sahələrinin mövcudluğu Argentinada ətraf mühitə zərər vermədən rəqabətqabiliyyətli mal əti istehsal etməyə imkan verir. Argentina ildə təxminən 1 milyon ton mal əti ixrac etmək imkanına malikdir. Bu ölkədə ixracın 2019-cu ilə nisbətən 7% artaraq 2020-ci ildə 900 min tona çatdırmaqla yüksək göstəriciyə nail olunmuşdur (7). Avstraliya, Kanada da mal əti ixracatçısı kimi tanınan ölkələrdəndir. Dünya ölkələrində təzə sümüklü mal əti istehsalı cədvəl 11-də verilmişdir.

Cədvəl 11.

Dünya ölkələrində təzə sümüklü mal əti istehsalı, min ton

№	Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022
1	ABŞ	12255.9	12384.6	12388.5	12733.6	12890.3
2	Braziliya	9900.0	10200.0	9750.0	9975.0	10350.0
3	Çin	5810.2	6686.4	6737.6	6987.4	7191.6
4	Argentina	3066.1	3135.9	2981.7	3133.1	3168.5
5	Meksika	1980.8	2027.6	2081.3	2130.6	2175.6
6	Avstraliya	2308.5	2431.8	2125.1	1893.7	1878.1
7	Rusiya	1608.1	1625.2	1633.7	1673.5	1620.7
8	Türkiyə	1281.2	1330.2	1341.4	1460.7	1572.7
9	Fransa	1428.5	1460.0	1434.6	1424.3	1361.3
10	Kanada	1265.9	1309.0	1296.1	1348.9	1378.6

Mənbə: <https://www.fao.org/food-agriculture-statistics/ru/>

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, təzə sümüklü mal əti istehsalında ABŞ liderlik edir. 2018-2022-ci illərdə Fransada istehsal 4.7%, Avstraliyada isə 18.6% azalmışdır. Artım tempi Çin və Türkiyədə yüksək olmuşdur. Bu ölkələrdə ət istehsalının artımı əsasən intensiv fermaların inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Türkiyədə 2020-ci ildə 1 milyon 785 min 952 ton olan qırmızı ət istehsalının 2021-ci ildə 9,3 faiz artaraq 1 milyon 952 min 38 tona çatacağı təxmin edilmişdi. Bu çərçivədə əvvəlki illə müqayisədə mal əti istehsalı 8,9% artaraq 1 milyon 460 min 719 tona, qoyun əti istehsalı 11,7% artaraq 385 min 933 tona, keçi əti istehsalı 4,5% artaraq 94 min 555 tona, camış əti istehsalı isə 28,6 faiz artaraq 10 min 831 tona çatmışdır (8).

Kanadada 2022-ci ildə istehsal olunan mal ətinin həcmi 1378.6 min ton olub. Kanadanın ət emalı şirkətləri təzə və dondurulmuş ətdən emal edilmiş, hissə verilmiş, konservləşdirilmiş, bişmiş, kolbasa və delikates ətlərinə qədər geniş çeşiddə ət məhsulları istehsal edirlər. 2022-ci ilin dekabr ayında Kanada ət qablaşdırma sənayesinin ümumi daxili məhsulu əvvəlki ilin eyni ayı ilə müqayisədə 100.000 Kanada dollarına qədər artaraq təxminən 6.16 milyard Kanada

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

dolları təşkil etmişdir. İstehsal olunan ətin 800 min tonu daxili bazara, qalan hissəsi isə ixrac olunaraq xarici bazarda satılmışdır.

Mal əti istehsal edən ölkələrdə ət emalı sənayesi innovativ texnologiyalar əsasında inkişaf edərək bu ölkələrə dünya ət və ət məhsulları ticarətində aktiv ticarətlə məşğul olmağa geniş imkanlar yaradır.

Rusiya da geniş ərazilərə malik olduğundan, burada, heyvanların yetişdirilməsi üçün əlverişli təbii mühit var. Sovet dövründə və son 20 ildə Rusiya üçün daha strateji istiqamətlər quşçuluq və donuzçuluğun inkişafı müəyyən edilmişdir. Hazırda Rusiyada maldarlıq sahəsinin donuzçuluq və quşçuluq sahələrindən fərqli olaraq, daha mürəkkəb olmasına baxmayaraq, ətlik maldarlığın və mal əti istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi imkanlarına baxılır (9).

Y E K U N

Qeyd edək ki, ildə bir bala alınması, kəsim üçün ən azı 16-18 ay bəslənməsi tələb olduğundan mal əti istehsalı daha uzun bir dövrü əhatə edir. Eyni zamanda, ətlik mal-qara yetişdirmək üçün geniş fermalar və otlaq sahələri tələb olunur. Əlavə otlaq sahələrinin, yem ehtiyatlarının tələb olunması mal əti istehsalının iqtisadi rayonlar üzrə proporsional qaydada yerləşdirilməsini aktuallaşdırması bu sahədə əlavə çətinliklər yaradır. Mal əti istehsalının artırılması üçün yerli şəraitə uyğun müxtəlif cins mal-qara, ferma təsərrüfat idarəçiliyinin müxtəlif modelləri, yeni yem normaları və ehtiyatları, güclü elmi-tədqiqat bazası, kənd yerlərinin inkişafı və peşəkar kadr hazırlığı sistemi tələb olunur. Kökəltmə sahəsinin inkişafının təmin edilməsində rəqabətqabiliyyətli yemçilik sənayesinin və ət emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi mütləqdir. Çünki bu sahələrin inkişaf etməsi həm kənd yerlərinin inkişafında, həm də əhalinin işlə təmin olunmasında, xüsusən də heyvandarlığın gəlirli bir sahəyə çevrilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu qeyd edilənlər kökəltmə sahəsinin inkişafı üçün, ilk növbədə, yem istehsalı, otlaqların təşkili və yemin tədarükü, kökəltmə üçün yerli şəraitə uyğun cins heyvanların seçilməsi və artırılması, infrastrukturun inkişafı-ətin emalı, saxlanması və daşınması və nəhayət satışı məsələlərinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu isə sahəyə yüksək investisiya cəlb olunmasını şərtləndirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 fevral 2006-cı il № 46 Qərarı

2. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 008-ci il 25 avqust tarixli Sərəncamı.

3. İbrahimov İ. H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, Monoqrafiya, Bakı, 2016, 655 s.

4. Кондратьева, Н.Н. Сущность эффективности мясного скотоводства, ее виды и показатели Н.Н. Кондратьева, О.В. Шамина // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2015. – № 1 (20). – С. 37-42.

5. <https://studfile.net/preview/9647964/page:5/>

6. <https://www.agro.gov.az/az/news/azerbaycanda-etlik-mal-qaranin-danalarin-guezzestli-sigortasi-baslayib>

7. <https://vetandlife.ru/sobytiya/argentina-vosstanovila-proizvodstvo-govyadiny/>

8. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Red-Meat-Production-Statistics-2020-2021-45671>

9. <http://www.finmarket.ru/interview/?id=1867694>

10. <https://www.fao.org/food-agriculture-statistics/ru>

11. <https://population.un.org/dataportal/home?df=bbaff225-8d98-45c5-94ef-27c95b19cc83>

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Eldar Ali Guliyev,
Ph.D. (Econ.), Associate Professor,
Leading specialist,
Agrarian Research Center
E-mail: eldar.guliyev@atm.gov.az
© E.A. Guliyev, 2024

DEVELOPMENT PROBLEMS OF SPECIALIZED FARMS TO INCREASE BEEF PRODUCTION IN AZERBAIJAN

A B S T R A C T

The purpose of the research was to analyze the current state of beef production and the level of beef self-sufficiency in Azerbaijan, to forecast the volume of beef required to increase the level of beef self-sufficiency in the next 10 years, and to predict the number of livestock and the number of farms by regions. The identification of innovative livestock farming in the agriculture of Azerbaijan, due to the peculiarities of its development, requires conduction of researches in this sphere.

The methodology of the research - the research work used such economic methods as analysis, comparison, observation and statistical analysis.

The practical importance of the research - the proposals and recommendations given as a result of the analysis carried out in the article can be used in the formation of new farms, as well as in the provision and planning of the development of beef production based on innovative technologies, in addition, in the preparation of projects for the development of modern animal husbandry in rural areas economy.

The results of the research - the processes presented in the article can help to increase the competitiveness and investment attractiveness of agriculture. This is the reason for the relevance of research in this field.

The originality and scientific novelty of the research - the development of livestock farming in agriculture is one of the strategically important areas of the national economy and the level of ensuring the country's food security, protecting the purchasing power of the population, the development of modern livestock farming without damaging the environment depends on the pace of development, therefore this is the only effective development of livestock farming. The study identified factors constraining the development of livestock farming, and also determined the main features and elements of the development process.

Keywords: agriculture, beef production, food security, development, intensive animal husbandry, efficiency.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 74-87.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 74-87.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 74-87.

Гулиев Эльдар Али оглы,
доктор философии по экономике, доцент,
ведущий специалист,
Аграрный Исследовательский Центр,
E-mail: eldar.quliyev@atm.gov.az
© Гулиев Э.А., 2024

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ХОЗЯЙСТВ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ГОВЯДИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - было проанализировано современное состояние производства говядины и уровень самообеспеченности говядиной в Азербайджане, было осуществлено прогнозирование объема говядины, необходимой для повышения уровня самообеспеченности говядиной в ближайшие 10 лет, а также спрогнозировано количество поголовья животных и количество ферм по регионам. Выделение инновационного животноводства в сельском хозяйстве Азербайджана в силу особенностей его развития требует проведения новых исследовательских работ.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались такие экономические методы, как анализ, сравнение, наблюдение и статистический анализ.

Практическая значимость исследования - предложения и рекомендации, данные в результате проведенного в статье анализа, могут быть использованы при формировании новых фермерских хозяйств, а также при обеспечении и планировании развития производства говядины на основе инновационных технологий, кроме того при подготовке проектов по развитию современного животноводства в сельском хозяйстве.

Результаты исследования - процессы, представленные в статье, могут способствовать повышению конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности сельского хозяйства. Именно этим обусловлена актуальность исследований в этой области.

Оригинальность и научная новизна исследования - развитие животноводства в сельском хозяйстве является одним из стратегически важных направлений национальной экономики и от темпов развития зависит уровень обеспечения продовольственной безопасности страны, защиты покупательной способности населения, развитие современного животноводства без ущерба окружающей среде, поэтому это единственно эффективное развитие животноводства. В ходе исследования были определены факторы, сдерживающие развитие животноводства, а также были обусловлены основные особенности и элементы процесса развития.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производство говядины, продовольственная безопасность, развитие, интенсивное животноводство, эффективность.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:

09.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:

07.12.2023

Çapa qəbul olunmuşdur: 09.01.2024

The date of the admission of the article

to the editorial office: 09.11.2023

Send for reprocessing: 07.12.2023

Accepted for publication: 09.01.2024

Дата поступления статьи в

редакцию: 09.11.2023

Отправлено на повторную

обработку: 07.12.2023

Принято к печати: 09.01.2024